

Мироје ВУКОВИЋ*

ЊЕГОШЕВА ХУМАНИСТИЧКА ДОСЉЕДНОСТ

Апстракт: Његош је цјелокупно своје књижевно дјело досљедно поставио на хуманистичким основама, што се посебно показује у његовим набољим дјелима. Суштина свега је питање људског достојанства и уважавања, те права сопственог избора, све док оно не угрожава друге. Мада тематски и формом различита, па и стилем, ова дјела уједињује висок ниво етичности. Овим се радом, на бројним примјерима, потврђује та Његошева хуманистичка досљедност.

Кључне ријечи: *хуманизам, човјечност, свјетлост, ројство, слобода, вишеиштво, њрса, час, образ, вјера, судба, вјечност, Створитељ, Сајана, ујочишће*

У три своја највећа дјела, *Лучи микрокозма*, *Горском вијенцу* и *Лажном цару Шћепану Малом*, Његош се досљедно држи принципа који се никада не доводи у питање. И не само да га се држи, него он и доминира његовим дјелом као беспоговорни граничник сваке акције, било да је ријеч о појединцу или колективу, о слабир или јаким, о нејаким или силним. Сви се они одсликавају, доказују или негирају на том принципу људскости, хуманизма. Па иако је ријеч о тематски различитим дјелима, основна нит хуманизма се не мијења, остаје у сваком од њих дубоко заснована.

У сва три дјела човјечност, поштовање права не само на слободу, него и на људско достојанство, како појединца тако и народа, без кога и нема праве слободе, на великом су искушењу, испиту. У наредном излагању покушаћемо да покажемо шта то угрожава Црногорце, и као појединце и као народ, да ли само спољна сила, непријатељ, или је у питању нешто много судбоносније, те како они успијевају да надвладају та разна искушења. И сопствена и друге природе. Одговор је ту, нуди га Његош у свом дјелу. Ријеч је о хуманизму, заправо, о човјечности – којом је на најљепши начин прожето цјелокупно Његошево дјело.

---

* Мироје Вуковић, Подгорица

1.

Њиме је од почетка до краја озрачено и најпознатије Његошево дјело – *Горски вијенац*. Већ у *Посвећени њраку оца Србије* Његош каже:

Покољења дјела суде, шито је чије дају свјема (25)

и даље:

*Над свијетлим њвојим њробом злоба њрно дљува њмуше,
ал небесну силну зраку шито ћ' ујасиш њвоје душе?* (29–30)

Јасна је мисао да ту *небесну силну зраку*, која представља позитивну енергију човјечанства, ништа не може спутати, зауставити. Порука је јасна:

Плачне, њрне њомрчине – моју л' оне свјетлоси криши? (31)

Он оптимистички закључује да ће управо помрчина само још више и још јаче распалити ту свјетлост. Тиме је у *Посвећени* јасно постављена једна, у суштини, оптимистичка хуманистичка основа, као битна одредница цјелокупног Његошевог дјела, Његоша пјесника, али и Његоша човјека. Његош се не заварава – зло је моћно, рекло би се на први поглед и свемоћно (*Мален свијет за адова жвала, ни најест ѡа а камоли ѡрејест* (28), *Горски вијенац*, Монолог владике Данила). У говору Вука Мандушића, при набрајању у чему се све такмиче окупљени црногорски младићи, поред испробавања *силе мишица* и *дрзине нојих* (99), те *сѡријељањем да се надмашују* (100), *сијечењем, у ојкладу ѡлењих* (101), *да слушају божју лиѡурђију* (102), па и *да воде коло око цркве* (103), веома значајно мјесто заузима темељна особина, она која истиче и потврђује моралну вриједност јунака без којих ове претходне особине увелике, ако не и потпуно, губе на својој вриједности. Ријеч је о витештву:

*да виѡешѡвом ѡрса набрецају.
То је ѡамјан свети јунацима,
ѡо ѡвоздени срца у момцима!* (104–106)

Одмах затим слиједи сцена са кукавицом, када војвода Драшко објашњава Вуку Раслапчевићу да својим цефердаром нишани кукавицу: *Хоњих убии једну кукавицу*, каже он, на шта овај реагује бурно и одрешито:

*Немој, Драшко, шако ти живоџа;
не ваља се биџи кукавица!
Али не знаш, рђа те не била,
да су оне шћери Лазареве? (184–187)*

Није без разлога Његош већ на сâмом почетку *Горској вијенца*, који опјевава јунаштво и слободу, у само његово средиште поставио питање хуманизма. Ако погледамо и остала његова дјела, видимо да се човјечност нераздвојно везује за принцип хуманизма и, с друге стране, принцип хуманизма са циљевима црногорске борбе за слободу. Без тих високо уздигнутих принципа, у које је уграђен морал Црногораца, како колективни тако и индивидуални, та борба би изгубила смисао и своју снагу јер би била окаљана нечовјечношћу. И зато их је Његош на почетку *Горској вијенца* јасно и поставио, иако у наизглед споредној епизоди, у сцени која се дешава на маргинама договора и припрема за борбену акцију. Ријечима којима Вук Раслапчевић кори војводу Драшка да не убија кукавицу *рђа (ја) не била*, директно преузетим из народног поимања којим се мјери нечији домет моралног посрнућа, јер кад је о томе ријеч, народ каже да је тога *рђа љојанула*, или *убила*, па и то да је некога *рђа љојела*. Појавом ове лексеме јасно се упућује порука, али и опомена, на којим принципима ће се водити предстојећа ослободилачка борба: на искључиво моралним, тј. хуманистичким. Одмах затим, ради појачања те хуманистичке основе на којој се води борба, и посебно оне коју тек треба да воде, слиједи сцена са јатом јаребџа. Свима присутним привлачи пажњу граја која се наједном дигла, па и пажњу сердара Вукоте који пита: *Што љрајете, који су ви јади?* (188), на шта сви углас одговарају да је долетјело *јатио јаребџа* и да *свакоју живу ухваџисмо* (190–191). Слиједи импресивна реакција присутних. Није то само Вук Раслапчевић нити мудри и животним искуством пребогати сердар Вукота. Не, Његош те ријечи ставља у уста народу, јасно саопштавајући да *сви из љрла љовичу: љусџије их, аманаџи ви божи*. И није то као узгред нити само саопштавање мишљења – то је ултимативни захтјев. Како је ријеч о слабашним, угроженим створењима, јасно је да је тај њихов високоморални темељни хуманистички став изричу *сви*, значи народ, чиме се исказује и показује колико је тај и такав став укоријењен у сâмом бићу народа и поред свих невоља, опасности и изложености злу, сили и безакоњу, по оном народном у *злу се зло не љонеси*:

*Пушџије их, аманаџи ви божи,
јере их је невоља наџнала,*

*А не дисџе ниједну хвајџали;
уџекле су к вама да уџеку,
а нијесу да их џокољетџе (193–197).*

Па и кад се деси крвав и немилосрдан окршај, заснован на непрестивим не само вјерским разликама, него и на чињеници да је друга страна непријатељска, када Мартиновићи, држећи до строгих норми традиције, настоје да оружјем оперу бруку изазвану отмицом Руже Касанове и да казне отмичаре и прекршитеље тих норми, које представљају част и образ народа, и тада се не губе из вида хуманистичке норме морала Црногораца. Кад у том окршају буде погођена и Ружа Касанова, Томаш Мартиновић постаје свјестан да су се огријешили и поред тога што је Ружа, слиједећи своје срце и своја осјећања, допринијела сâма својим поступком том крвавом чину:

*Ту смо џрдно образ оцрнили
и од доџа дио изџубили (497–498).*

На неки начин, они разумију њен, макар и неразумни, чин. И сâм кнез Роган изводи ширу реминценцију, с којом се можемо, а не морамо сагласити, али која покушава да одслика снагу осјећања жене, која се ко-се са тим строгим патријархалним принципима части и образа:

*Буд је женска смијешна рабџџа!
Не зна жена ко је какве вјере.
Сџоџину ће џромијениџи вјерах
да учини шџџо јој срце жуди. (476–479)*

Дакле, Црногорци на неком нивоу, поготову оном који се додирује са сопственим схватањем хуманизма, и поред разлога за љутњу имају снаге и за разумијевање поступка Руже Касанове који их је, ето, довео до крвавог сукоба. Велики је то искорак и за данашње, савремено и, како волимо да кажемо, цивилизовано понашање у коме жена, у великом дијелу свијета, и дан-данас још увијек нема право сопственог избора, и ако покуша да га слиједи, бива изложена суровој и немилосрдној казни. Овдје, овом акцијом кажњавају се отмичари јер су они, према њиховом, морали бити свјесни посљедица, али, у неку руку, на једном вишем моралном нивоу – они имају разумијевања за чин Руже Касанове, мада га не одобравају. И да није случајно погођена у борби, на основу свега овога што је

изречено, да она не би била драстично кажњена. Већ наведени стихови јасно и самокритички говоре о сопственом огрешењу. Јер убиство жене, макар и нехотично и макар особе која је у свему томе кривац, за те људе је, а и за сáмога Његоша, огрешење и о образ и о бојја правила. Ријетко ће се игдје срести бољи примјер објективности која иде до самокритичности као овдје код Његоша.

И у сцени договора Црногораца и Турака владика Данило даје простора хуманистичким начелима сопственим исказом разумијевања за оне који нијесу истрајали, односно који су превјерили. Он људски разумије и противника, браћу *иновјерну*, што не значи да као владар смије и хоће да их оправдава:

*Мед за уста и хладна ѝриоња
А камоли млада и вајрена (764–765).*

Шта је то до хуманистичко сагледавање проблема који се, додуше, као смртна опасност надвио над судбином црногорског народа и његовом слободом? Једном Црногорцу, уз то и владици који их предводи и од чијих одлука много шта зависи, није лако да изговори те ријечи, још мање да се сагласи са таквим сазнањем. Потребно је много јаких моралних, људских, хуманистичких назора да се до тога дође.

Досљедан својој људскости и уопште хуманизму, Његош је у *Горском вијенцу* дао изузетно много простора изношењу погледа на свијет и оне друге, турске стране. Тако Рицал Осман каже:

*Какав фишек на ѝоклон везиру,
самовољни кавурски хајдуче!
Не збори се тако с везирима
но ће дођу доносе ѝрозницу,
сузе скачу саме на очима
и захучи земља од кукања! (1179–1184)*

Само високо хуманистичка начела која је слиједио, навела су га да дадне онолики простор Мустај-кадији и његовој занијетој бесједи својој вјери, Стамболу и уопште супротном погледу на свијет него га имају Црногорци. Без тих моралних начела, не би било тих стихова. Мало гдје се они могу наћи, можда и нигдје, а поготову у вријеме (и у простору) када се води бескомпромисна борба за слободу, у директном сукобу учесника вјековног судара између слободе и ропства и свих начела ко-

ја иду и уз једно и уз друго. Лако је данас мудровати о широким погледима, о космополитизму и тражити простора за толеранцију и мултикултурализам, али тешко је игдје другдје наћи ту и такву снагу и ширину, тај с муком обезбдијећен простор да и противник, заправо непријатељ, уз то и *иновјерни*, у сред Црне Горе слободно исказује и своју визију свијета, своје вјере, право на судбински положај човјека и народа, па чак и када је ријеч о отвореном атаку на достојанство Црногораца. У томе је још један доказ Његошевог величанственог хуманизма. Неки недобронамјерни у приступу Његошу и његовом дјелу покушавали су да из савременог угла, дакле изван контекста времена и прилика, дискредитују Његоша и припишу му којекакве епитете. Они никако да виде да уз химну слободарству свог народа, па и хришћанству, у Његошевом дјелу иду и нецензурисани хвалоспјеву исламу и друкчијој визији свијета и живота, који са црногорске стране пролазе без омаловажавања и без физичке реакције, што би подразумевало међусобни обрачун, па и онда када они директно ударају на претходне постулате. Навешћемо само неколико фрагмената:

*Оли челе хваїаїї у кайицу
да уљаник у їори замейнеш?
Нико меда ойле јесїи неће!*

— — — — —

*Каква јаја, йосїе и багњаке
ви на їраву вјеру їоварийїе?*

— — — — —

*Више ваља дан клањања један
но кршїења чейїири їогине.*

— — — — —

*О Сїамболе, земаљско весеље,
куїо меда, їоро од шећера,
бањо слаїка људскоїа живойїа,
ђе се виле у шердеїї куїају.*

— — — — —

*Каква вјера да се с овом мјери,
какав олийар ближе неба сїоји? (872–933)*

А то што ови ратници, који су читав живот провели у немилосрдној борби, искрено без лажи, исказују опаске да им *смрге ове їоїурице* (1243), никако не одступа од хуманистичке визије која доминира спје-

вом. Његош је само досљедан у објективном сликању ситуације. Они су ратници, читав живот проводе у немилосрдној борби за одбрану огњишта и сопствене вјере, у сударима са противником, а сад су се нашли у чудном, необичном положају миротвораца, кад су вјечито исукани ножеви враћени у корице, а ти противници са којима су се дотад сусретали само на дистанци оружја, сада спавају поред њих. Сигурно је да би било неприродно да им све то дјелује уобичајено и они скоро инстинктивно исказују како се осјећају, али ни у једном тренутку нико од њих и не помишља да због тога или насрне на противника или да се одмакне ван блиског домашаја у коме су се нашли на спавању. Зато они који из ових ријечи извлаче некакав став о Његошевој нетрпељивости или још и више, нијесу у праву, осим ако немају намјеру да тако истргнуте детаље злоупотребљавају за своје приземне науме. Може ли се, и колико, игдје другдје наћи примјер таквог величања своје вјере, свог свијета и филозофије живота и то међу народом који је свим тим директно и трагично угрожен? И умјесто да се због тога Његош велича, неки му упорно подмећу чак и геноцидност, само зато што се бескомпромисно ставља на страну одбране свог народа јер Његош нигдје не заговара никакве походе вани, он остаје ту, на свом огњишту, на кућном прагу да брани и одбрани оно што му други егзистенцијално угрожавају. Не, Његош над таквим тумачима и кривотворењима суштине борбе његовог народа суверено, поносно и достојанствено стоји. Изузетан простор који је дат исказу *браће исџурчене*, и уопште могућност да друга страна слободно, без посљедица искаже свој однос према Црногорцима и њиховим увјерењима у *Горском вијенцу*, а и другим Његошевим дјелима, што ћемо послије видјети, сасвим оповргавају такве примједбе. А оно што је најважније, не ради то Његош тек реда ради нити ради устиска, па ни да створи, макар и умјетнички неку привидну равнотежу објективности. Али ни то да, зарад остајања на тој хуманистичкој визији, сад се он наједном претвара у пацифисту и одустаје од борбе. Не, ријеч је о опстанку народа и у таквој ситуацији он нема на то право, поготову не као владар. Он својим цјелокупним дјелом, не само *Горским вијенцем*, проналази неупитне разлоге за борбу, оне разлоге које је цијело човјечанство својом историјом потврдило као оправдане, чак и неминовне.

Писмо скадарског везира Селим-паше, пуно пријетње силом, омаловажавања народа и његовог права на слободу и достојанство, у потпуности износи то виђење односа господара и роба, које је за Црногорце, а и за сав слободољубиви свијет – неприхватљиво. Досљедан у својој објективности, Његош не прави ту никакву цензуру нити даје било коме, па

ни владици Данилу, да им он на свој начин интерпретира писмо, да га тумачи тенденциозно, како то волимо да кажемо. Његош од почетка до краја јавно *чиџа* писмо пред народом, а народ се непосредно одређује према њему. Везир јасно поручује да тражи ропску послушност и пријети страшном одмаздом:

*Миш у џиикви – шџо је неџо сужањ?
Узду џлогаџи – да се ломе зуби!
Небо нема без џрома цијену;
у фукаре очи од сџлачине.
Пучина је сџока једна џрдна –
добре душе кад јој ребра џучу.
Тешко земљи куда џрође војска! (1115–1121)*

И кад народ каже да му владика Данило отпише онако како писац заслужује, додајући да он везиру чува *образ ка он џеби* (1129–1130), Његош не биљежи ниједан детаљ мржње код присутног народа нити мржњу потеже као свој разлог или као оружје за одбијање везировог ултиматума. Он у свом одговору износи највиши хуманистички, морални принцип борбеног отпора пријетећем, понижавајућем па и увредљивом ултиматуму, с којим не може а да се не сагласи и највећа морална цјепидлака:

*Не џредује царсџво нељудима,
нако да се џред свијетџом руже.*

И

*Коме закон лежи у џоџузу,
џраџови му смрге нечовјесџвом (1155–1156).*

Треба напоменути да Његошево хуманистичко исказивање није само реторично. Оно прелази у виши, активни стадијум – те моралне норме и то залагање за човјечност и хуманизам не завршавају се само на залагању. Да се на томе завршава, онда би тај хуманизам био академског типа, а могли бисмо га назвати и пасивним, инертним хуманизмом. И ту је Његош друкчији од осталих. Он прелази у активну, борбену фазу залагања, односно одбране права на морал, на људскост и човјечност јер добро зна да се они не обезбјеђују, поготову не у том времену ропства и борбе за слободу, ни апелима, ни залагањем, за њих се мора поднијети жртва. Отуда стихови:

*Ал' ѿирјансѿву сѿаѿи ноѿм за враѿи,
довесѿи ѿа к ѿознанију ѿрава,
ѿо је људска дужносѿ најсвѿѿија! (618–620)*

и поручује:

*Тијесна су враѿа уљанику;
за међѿда скована сјекира (1163–1164).*

Па и када Вук Мићуновић одговара на ријечи Риѿала Османа да је *самовољни кавурски хајдук*, он све смјешта на тај ниво, на ту раван човјечности, борбе за општа људска начела и каже да је тачно то да су оба хајдуци, с том разликом:

*Он је хајдук роба свезаноѿа
— — — — —
— ја сам хајдук ѿе ѿоним хајдуке...
— — — — —
Ја не ѿржим земље и народе,
ама мноѿи ѿрдни мучиѿељи
на нос су се ѿреда мном ѿобили... (1189–1195).*

Иако сипају оштре варнице и атмосфера постаје усијана, сигурност Турака који су дошли на разговор ниједног тренутка не долази у питање. Напротив, тензија се једним потезом разрјешава сценом борбе два пијевца и тако се из ситуације која изазива напетост прелази у опуштајућу ситуацију, што Његош не чини случајно, већ баш зато што слиједи те своје хуманистичке назоре – у покушају да се избјегне насиље и сукоб јер је итекако свјестан далекосежности тог сукоба. Али ни та сцена није ван контекста јер говори о супротном односу према слабијем и јачем и асоцира на проблем који озбиљно пријети сукобом. Једни, Црногорци, навијају за мањег пијевца јер је слабији, а други, Турци, за вишег јер је јачи. Скендер-ага каже: *Раѿѿа ѿа је доѿ вишеѿа дао, / кад је виѿи нека је и јачи (1208–1209).*

Кршење људских, хуманистичких норми увијек код Његоша наилази на жестоку осуду. Тако у причању војводе Драшка о Млечима ударно мјесто заузима осуда њиховог нечовјештва. Драшко прича да су Млечани преваром *домамили јадну нашу браћу соколове, / Далмаѿинце и храбре Хрваѿе (1450)*. То су чинили из чистог користољубља. Претварање

људи у робове, њихово коришћење за стицање богатства је нечовјечно, на страну што се коси са нормама црногорског поимања јунаштва, према коме се богатство може стицати, поред рада, још само јунаштом, борбом, сабљом. Црногорци чак и Хамзи капетану признају право да земље и градове на сабљу добије, али не признају право на нечовјештво, на закон *родља свезаноја*. Ево овдје, без обзира на то што је ријеч о хришћанским Млецима, Његош једнако оштро устаје и против њиховог нечовјештва, које том *јадном нашом браћом* пуни бродове и *ииска их у свијетѿ дијели, / ѿе довукуј блајо из свијетѿа / и ирииискај земље и ирадове* (1455). Погледајмо три лексеме, употријеђене у ових пар стихова. Прва је *јадну* (уз *браћу*), којом се исказује Његошев емотиван однос према људима исте, словенске крви, а онда, друга лексема *ииска*, која је уобичајена за означавање ствари, робе, чиме Његош исказује безочност Млечана који ту *браћу* искључиво доживљавају као робу за извор прихода и богатства. Одмах иде и трећа лексема *довукуј* (*ѿе довукуј блајо из свијетѿа*) која говори о типично трговачкој хладнокрвној логици богаћења на људској несрећи. Да би завршио ову сцену новом лексемом, која као и претходна разголићује размјере њихове похлепе и безочности, он свему томе додаје нову лексему *ирииискај* (*и ирииискај земље и народе*). Његош пажљиво бира ријечи којима, на изузетно снажан начин, слика то крајње нељудско, нехумано претварање људи и њихове несреће у злато.

Његош даље наставља са сликањем нехуманог друштва и система: с једне стране богатог и бљештавог, а с друге неправедног и нечовјечног. Да би дочарао ниво њиховог нехуманизма, војвода Драшко, а заправо Његош, служи се једноставним, Црногорцима добро познатим поређењем са турским системом неправде и нечовјечности. – Кад неко упита какви су млетачки судови, мислећи на људска права, речено данашњим рјечником, војвода Драшко каже:

*Бјеху, брајѿе, да ѿе дој сачува;
мало дољи нејо у Турчина! (1457–1458)*

Ова ријеч *ирави*, у питању сердара Ивана о судовима, јасно указује на хумано начело права и правде, једнакости за све, али и законитости те власти, да ли она почива на законима и њиховом поштовању. Војвода Драшко то добро разумије, исто као што то добро разумије и сваки Црногорац. Треба овдје обратити пажњу на синтагму *да ѿе дој сачува*. Она истовремено изражава и чуђење и изненађење и неслагање и осуду, али

и јасан однос према нечему, заправо динстанцирање од нечега. Његош је овом узречицом на једноставан начин, без много ријечи, то исказао.

Даље слиједе слике, сцене које до краја разголићују неправду и нечовјечност таквог системам чиме се на најбољи начин објашњава она изречена узречица *да ње бої сачува*:

*Ту хиљаде дјеху невољниках,
сви у љуџа љовжја љојуџани,
џе љрађаху љринцију бродове;
џу од љлача и љуџе невоље
не мили се љџесџи човјеку (1461–1465).*

Ове сцене јасно оповргавају већ поменуте приговоре да је Његош био вјерски нетолерантан само према исламу. Он је био једнако нетолерантан према свима који се огрешују о хуманост, долазило то са Истока или са Запада. Сјетимо се да је у једном писму, чини ми се кнезу Милошу, Његош рекао: *Шџа се Срди имају љлашиџи слободе и љравде*.

Слиједе даље те мучне сцене нечовјештва, нехуманости, кршења људских права. Опет погледајмо лексику коју Његош употребљава и којом на најбољи начин исказује свој став према испољавању крајње нехуманог односа према људима. Ту је лексема *дављаху*, гдје се људи не даде само конопцима, него и њиховим излагањем крајње нечовјечним условима, а затим и лексема *шенуџи*, која нас одмах асоцира на пасји живот, чиме се показује како се на најбездочнији начин они своде на псећи положај:

*Не моџаху из везе шенуџи,
но, кџ љашче кад ља за џор свежеш (1471–1472).*

И увијек Његош исказује та висока морална начела једноставним језиком и примјерима, Црногорцима познатим и знаним. Он ту иде још даље па развија нову слику, градационо још јачу, кад говори о њиховим затворима:

*Коњ хођаше у њима цркнуџи
човјек љашче џу свезаџи не шђаше
а камоли чојка несреџњеџа;
— — — — —
и дављаху у мрачним издама... (1478–1482).*

Свој хуманистички однос према тим методама Његош исказује јасно преко Драшкових ријечи:

Сав ѿреѿнем, да их дої убије (1483),

и мало касније искреним ријечима осуде које и за самог војводу Драшка могу бити опасност:

Шћо, ѿоїани, од људи чиниѿе? (1489),

гдје лексема *ѿоїани* представља јасан црногорски суд људскости, односно нељудскости. То што га пријатељ Зане Грбичић упозорава:

Не смије се овдје ѿраво збориѿи, (1494)

није само опомена да Драшко не би упао у невољу, него и јасно показује да су и сами Млечани свјесни тог нечовјечног односа и да га, бар у потаји, осуђују. Јер Грбичић не разувјерава Драшка да није у праву него да се тамо *не смије ѿраво збориѿи* – ријеч правда, залагање за њу у том систему могу бити опасност, али, ето:

Твоја срећа, не разумјеше ѿе (1495).

И сад се вратимо оној сцени гдје Мустај-кадија усред Црне Горе пред тим ратницима сасвим слободно сипа у очи своју верзију јачег и слабијег, правде и неправде, своје вјере и принципа, када занијето износи своју оду Стамболу који је за Црногорце симбол ропства и зла, чак и то да без посљедица у лице Вуку Мићуновићу каже да је *самовољни кавурски хајдук*.

Ни са Млечанима није ништа боље него са Турцима, зато и слиједи суд са вишег, историјског, а не само тренутног, људског и интимног нивоа живота:

*Познао сам на оне ѿавнице
да су дожју ѿдно ѿресѿуѿили
и да ће им царсѿво ѿоїинуѿи
и дољима у руке уљесѿи* (1497–1500).

При томе се Његош опет служи блиском, Црногорцима и њиховој борби за слободу и правду разумљивом, лексиком јер се за њу гине и погине без великог размишљања. Зато ће, кад је о Млечанима ријеч, и њима *ѿоїинуѿи* царство засновано на нечовјештву и нехуманости, на не-

постојању права и правде. И то царство ће *бољима у руке уљесити*. Не јачим и већим него *бољим*.

Затим слиједе сцене са шпијунима, који такође разголићују нехуманост једног друштва, неповјерење и страх који у њему владају због чега су *међу собом вјеру изијубили* па свакога сматра *жбиром и шпијунском* полиције, при чему се служе лажима које су толико моћне да су стајале главе *и једнога принципа*, дужда.

Његош је о женама изрекао доста својих опсервација и о њиховој љепоти која удара у памет и људе наводи на грешне мисли, гдје и један Вук Мандушић размишља да Анђелију уграби и бјежи *у свијетџи дијели*, затим о женској ћуди која је *смијешна радбица*, која је за мушкарце, поготову те стамене горштаци, превртљива – али у једном постојана: у слијећењу свог срца, значи својих осјећања (*да учини шито јој срце жуди*). Истовремено, Његош исказује и поштовање према жени, мајци, сестри, дјевојци и уопште женској љепоти. А и ту је досљедан својој слободољубивој и хуманистичкој визији. Његош и за жену тражи поштовање и достојанство и зато осуђује друкчији однос према њој у коме *они жене у чељад не броје, / но их држе ка њродано родље* (1770–75), а осуђује егоизам исказан у ријечима *закон му је шито му срце жуди* (1782).

Чак и појање сватова показује да у Његошевом дјелу и једна и друга страна слободно исказују своје визије не само јунаштва, него и љепоте и основних вриједности живота. Макар оне биле сасвим супротне па и супротстављене. Међути, и у томе се они одмах хватају неумитне стварности. Тако Сват Турчин позива Ђерзелеза и његов паклени бич:

*Јер су власи уши њодијнули
да окујшиш ситоку у њорину*

— — — — —
*Нек њи сине сабља дамаскија
да не лају њашчад на њорока!* (1793–1797)

Мада у смутно вријеме грчевите борбе против ропства и оних који томе служе, свјесно или несвјесно, Његош и људски и пјеснички у свом дјелу даје слободу говора и мишљења до, и за данашње вријеме, невјероватних граница. Наравно, слиједи и одговор, сваки са своје стране и на свој начин, али одговор ријечима, а не ућуткивање противника сабљом и насиљем. Скоро невјероватна могућност да Турци ту, усред Црне Горе, пјесмом исказују чак и оно што дира у нерв тог слободољубивог црногорског народа. И то без посљедица:

*Ал' њи њросѣо диново млијeko
када Босни салoми роѣове,
кад све њокла шѣо не њосунейѣи (1816–1818).*

И све се то дешава не само у друштву сватова Црногораца, него и пред највећим црногорским јунацима који у борби за слободу и против насиља виде смисао свог живота. Натпјевавање сватова Турака и сватова Црногораца нема премца у поезији у изједначеном, равноправном и слободном исказивању свог виђења живота, својих ставова, вјерских опредјељења и начела, морала, тако супротстављених, непомирљивих, а опет слободно изнијетих. Уз максималну толеранцију црногорске стране. Толико је овдје пуно антагонизма, и на једној и другој страни, да сам Мустај-кадија осјећа потребу да интервенише и моли сватове да пјевају искључиво сватовске пјесме јер ни он није сигуран докле сеже црногорско стрпљење, пошто се све дешава *њоред сакуѣа црноѡрскоѡа*. Послије овога, заиста отпада и посљедњи разлог доказивања Његошеве невјероватне ширине, толерантности и објективности, а да се ама баш нигдје не очитује његова мржња и нетолерантност, неслагање и љутња, па иако је ријеч о очито непријатељској страни. А што се тиче конкретног пјевања сватова, нико од Црногораца не тражи да се казне, односно, да се над сватовима врши одмазда за оно што турски сватови пјевају. Има неслагања, гунђања, али само као посматрача, дакле пасивних актера који и не помишљају да себе ставе у акцију, да путем силе доказују ко је у праву. Посматрачи те свадбене поворке, која је од почетка оштро подијељена, а ријеч је о ратницима, у тим пјесмама само виде о коликој се непомирљивости ради. Све их то још једном утврђује у увјерењу да се тај и такав антагонизам мора и борбом разријешити, али пјевачи не трпе никакве посљедице. Но, то је већ друго питање које не умањује Његошев хуманизам испољен у, ето, његовом најборбенијем дјелу. Његош је искрен и објективан када његов Мандушић каже: *А у један коѣа да их свариши, / не би им се чорба смијешала* (1892). Може се Његошу, из угла данашње хипокризије, приговарати зашто се латио ове тематике (иако се добро зна зашто), али не и то да Његош није указао достојно поштовање тим различитим филозофијама живота, идеологијама, визијама и свјетовима, да им није омогућио да се све оне слободно искажу у његовом дјелу. Све те антагонизме је он извео на своју пјесничку позорницу и као пјесник и као човјек, али и као владар, на један сасвим широк начин, како то није учинио ниједан пјесник. Придржавајући се до краја принципа хуманизма и људског достојанства, права да је свака страна у праву,

али само дотле док не угрожава то право оној другој страни, али и тада остајући привржен борби за слободу свог народа. Томе у прилог иде и она понуда *браћи исцурченој* не да се одрекну свега и сасвим врате *вјери њраћедовској*, него да само прихвате спољне формалне ознаке јединства, а да се зајено супротставе туђину и окупатору. И то је нестандартна и прилично широкогруда и демократична, за то вријеме, понуда која под-разумијева да се избјегне сваки могући радикални међусобни обрачун.

2.

И у *Лучи микрокозма* је такође присутно питање хуманизма у третирању човјека у оном земаљском, али и у најопштијем, универзалном, заправо, космичком смислу. Само бављење човјеком и његовом срећом у тим космичким размјерама јесте дубоко хуманистичко питање. Већ на почетку, у *Посвећии Сими Милућиновићу Сарајлији*, Његош се пита је ли земља човјеку одређена као казна, како он каже као *наказа*, или као награда. Само што је то у *Лучи* постављено више филозофски, дакле као судбинско одређење човјека и цијелог човјечанства. Лексема *бачен* (*човјек бачен њод облачну сферу* (21)) упућује на то да човјеков боравак на земљи није добровољан. И сама запитаност, рекли бисмо задиханост, као и забринутост која је исказана тим низом питања, јасно истичу Његоша пјесника и човјека који саосјећа са човјековом судбином која је одређена мимо сопствене воље. Ријеч је не само о саосјећању, него и дубокој заинтересованости за човјека и отуда је он *заклињао душом зајалањеном* (54) *времену њићићашелнициу* (41) да му открије ту вјечну тајну човјекове несрећне судбине, он и код *земаљских мудраца* (61) покушава да нађе одговор на питања која га узнемиравају, провоцирају и бацају у наручје не само саосјећања, него и патње. Ови стихови у *Посвећии*, као уосталом и цијела *Луча*, дубоко су хуманистички засновани. Хуманистички, саосјећајни приступ је у првом плану па тек онда религиозни и филозофски, с обзиром на то да филозофи хладно и промишљено покушавају да досегну смисао космоса и живота, а код Његоша је то сасвим друкчије – све је надојено бићем пјесникове устрептале душе и његове немирне запитаности. Све је ту у једном синкретичком хуманистичком исказу: и тешки сан човјеков којим је *усјаван* и у коме *види сћрашна њривићења* (72), затим *њреварне надежде* (77), наде, жеље *сћрасћии ужаснијеї* (86), али и *злоба, зависћи, адско насљедије* (88), које *чојка ниже скоћиа сћавља* (89). До душе, на другој страни је ум који га ставља у раван с *бесмрћинима*, међутим, то није довољно да Његоша човјека, а ни Његоша пјесника разрије-

ши патње и саосјећања. И опет доминира пјесник хуманиста који је дубоко зароњен у питања човјековог постојања и судбине:

*У временом и бурном жилишију
човјеку је срећа неизнатиа –
йрава срећа, за ком вјечно йрчи (91–93),*

након чега долази до поразног сазнања у коме се исказује дубоко пјесниково саосјећање:

*Наша земља, мати милионах,
сина једној не мож вјенчај срећом (97–98).*

Ту је одмах присутна и она друга Његошева вриједност – универзалност човјекове судбине јер кроз синтагму *мати милионах*, заправо се мисли на цијелокупно човјечанство, чиме се претпоставља да је немогуће издвојити бар једног човјека који није у истом положају јер и тај један је судбински и значењски изједначен с појмом *милионах*. И зато:

*Нема дана који ми желимо
Ний' блаженства за којим чезнемо (106–107).*

То емотивно сазнање се универсализује *воздиинуим храмом йује и жалосији* (112), а који Његош доживљава као здање под којим се наставља, бесконачно и без предаха, човјеково мучење. За Његоша није нимало олакшавајуће (као што, уосталом, није ни за човјека под том *облачном сфером*) то што је све то *ради смрине йужне армије* (120).

Тек након што је Његош и пјеснички и људски саосјећајно покушао да досегне извор човјекове патње, чиме је дубоко хуманистички засновао свој спјев, он тај приступ сада уздиже на филозофски ниво човјекове спознаје:

*С шочке сваке йоїледај човјека,
како хоћеш суди о човјеку –
шајна чојку човјек је највиша (131–133).*

Тиме он коначно долази до космичког нивоа човјековог постојања – а оно што чини тај човјеков космички ниво јесте његова душа, јер једино она *јесте десамрина* (138), једино је она *искра у смрину йрашину* (139) и

луча *џамам* *обузеџа* (140). Након што је издвојио душу као постојани човјеков дио, а која је ослобођена не само тјелесности него и свега осталог земљаског што му причињава патње, тек тада се Његош пјесник и Његош човјек, дубоко хуманистички настројен, може препустити Његошу филозофу. И тек тада он може да започне своје космичко путовање. Али да одмах истакнемо, Његош човјек, дакле хуманистички настројен, наставља да путује упоредо са Његошем филозофом и ниједног тренутка не престаје то и такво путовање, макар понекад и био донекле у другом плану. Али, не увијек и не дефинитивно, јер без Његоша пјесника и Његоша човјека, Његош филозоф би се преселио у *скојско мрџвило* (160), значи предао се хладном промишљању. Као што небо не би тако сјало да *нашу сферу ноћ не џолази* (163) тако без *џоеџа* све би било сведено на простоту и једноличност, јер:

*Свемоџћсџво свџџом џајном џајџи
само дуџи џламена џоеџе* (169–170).

А највиши међу поетама, према Његошу, јесте сâм Створитељ јер све што постоји, и свјетлост и *дивоџа неба и небесах* (171), све *џџо цвјеџа лучем свешџенијем* (172), сви мирови или умови, све што је смртно и бесмртно – све то скупа је *оџџџеџа оџа џоеџија* (177).

И кад је све поставио на тај општи, космички ниво, Његош се опет враћа не само *граџом насџавнику* (1) Сими Милутиновићу Сарајлији, него у то уплиће и своју судбину, а све то зато што су Његош човјек, Његош владар и Његош хуманиста лично уплетени у сва та космичка питања. Стога он на том путовању не жели да са себе отресе емоције као некакву космичку прашину. Јер поред космичког ада, има он и свој земаљски ад (*ад на мене са џроклеџсџвом риче*) и онда то схватамо овако: та филозофска, космичка уздигнутост, која ће се у наредном дијелу *Луче* снажно рефлектовати, није само ради космоса, филозофије, универзалности, него, прије свега, зарад досезања неких питања како би Његош пјесник, човјек, владар и свештеник могао лакше да се носи са овоземаљским *џадним џозориџџем* (188). И све се, у једном, своди на хуманистичко питање Његоша човјека. У принципу космичке борбе свјетлости и таме, хармоније и хаоса, позитивног и негативног, он покушава да нађе одговор за горућа питања на земљи – живота и смрти, добра и зла, човјечности и нечовјечности. Уздижући се, дакле, снагом *зраке сјајне оџња бесмрџноџа*, то јест анђела, он сазнаје шта је изгубио и који су разлози *џуџе и жалосџи* (44) и шта је то условило ту *џужну судбу* (50). Основ-

ни извор неспокојства, немира и патње јесте предавање заборава узрока човјековог *йоїудної йрестїуйљења* (54). Тек кад успије да се томе одупре уз помоћ *искре божастивене* (61), он је у стању да се сасвим пренесе у космичке сфере, да *види колијевку у којој се вјечносї одњихала* (72). И мада сада доминира Његош филозоф и Његош свештено лице, испод коже, тако да кажемо, ту су негдје стално и Његош пјесник и Његош човјек. У првом случају Његош наилази на Божје савршенство космичких размјера, у другом Његош, рекли бисмо, поред очитог уживања у љепоти призора, првенствено трага за надом. О каквој је нади ријеч? О нади за човјека. Опет је, значи, присутан Његошев дубоко хуманистички принцип. Прва потврда да је нада могућа јесте сусрет са симпатијом, без чије се наклоности не би ни могла превазићи та граница између земаљског и небеског:

*Би ли смјела забуњена душа
йрестїрћ оков смртїне тїјелесине
без свештїене воље стївориїеља,
йо йросїору лећетї небесноме* (I, 191–194),

али ни могућност да се тражи узрок *своїа йаденија* (196), још мање да *ободри ухиљену душу* (213). Рекао бих да се Његошу филозофу и Његошу свјетовном лицу, или боље речено сљедбенику вјере, сада у пуном капацитету придружује Његош пјесник, а с правом можемо рећи да овај потоњи и доминира. Донекле је у другом плану ту Његош човјек, али никако не и занемарен. Напротив, у широком кадрирању космоса, Божанског шара, Његош пјесник нас уз помоћ Божјег анђела усредсређује на један детаљ који одмах асоцира на људски проблем. Ријеч је о простору са *црнокраким лучама* (284) у коме обитава Сатана и у коме је *зло једина уїїјеха*, од чега Његош човјек сав устрепти *ка свештїена йїїица* (315). И то је довољно да се Његош врати овоземљаским проблемима у којима доминирају чисто земаљски елементи: кукање, плач, глупост, тиранија, несреће људске у којима се *боїоївори Цезар с Александром* (328). Све то пријети да пјесника сасвим врати овоземаљском, значи паду с тог космичког, божанског пиједестала на који се с муком уздигао, али, срећом, призори бескрајне свјетлости у космосу, бљештавости боја и несвакидашње љепоте и склада надјачавају, што утиче да се и даље задржи на тим космичким просторима на којима се *йоју йјесне вјечийїе љубови* (98) и *йрелесна Божја йоезија* (107) са *миријадама сјајнијех сунацах* (147) који *лију свјеїлосї у ойширну сферу* (150), гдје се разлијеже *славоїласно хоре-*

ње музике (211) и *ијеније бесмртних ликовах* (212). У том свеопштом свемирском складу налази се и *свемојућа ѿезија ѿворца* (263).

Читаво ово Његошево путовање до извора вјечности, свјетлости, среће и хармоније изведено је с основном намјером да измјери дубину човјековог пада након што се нашао на земљи. Опет чисто хуманистичко питање, које јесте у основи филозофски засновано, али ни ту без оне опипљиве људске, дакле и појединачне, хуманистичке забринутости за човјека и човјечанство. Његош ће све то да изведе на начин који је у складу са цјелокупном поетском замисли спјева, али и проблема који га је усмјерио како би измјерио и узрок и размјере тог човјековог пада, ту *сѿрашну судбу ѿвоѿа ѿагенија* (308). Да би то постигао, он ће се, на наговор самог анђела који га прати на том путовању, напити воде с источника, чиме ће бити превладан тај трагични заборав који је успједио након човјековог пада из раја на земљу. Његош срећу космичких димензија види баш као и на земљи: у остваривању вјечне хармоније и љубави:

*ѿаг ће мири и ѿросѿори сѿрашни
слаѿкоѿласном ѿрмјетѿ армонијом
вјечне среће и вјечне љубави* (III, 124–126).

И у космичким размјерама гордост је на путу да се обуче у *хаљину црну* (225), славољубивост је њена другарица, а све заједно пријети да поколеба *мир небесни* (227). Правда не долази сама од себе, тога је Његош и овдје свјестан: *ѿнев ѿраведни оружје је ѿравде* (230). Њени закони су *сѿроѿи и све је дужно њима сљедоваѿи* (138). Рушењем тог поретка не само од стране Сатане, него и тих мирова (свјетова) који се крећу по успостављеном поретку, водио би њиховом рушењу од стране Створитеља и стварању нових. Зар се овдје, заправо, не додирују Његошево поимање Божјег стварања свијета и поретка и дијалектичког тумачења тог свијета и поретка о непрекинутом процесу стварања и уништења у космосу? У свему, сем у једном али битном: код дијалектичког тумачења све се то, и стварање и уништење, дешава само од себе, сасвим случајно – код Његоша, сходно религиозном тумачењу свијета, то је све остварено Божјом стваралачком енергијом, његовом снагом и, надасве, промишљањем.

Но, да се вратимо *Лучи*, у том судару Бога и Сатане, остали по страни. Можда бисмо остали по страни, можда би и Његош као пјесник, филозоф и човјек исто поступио да одмах затим не слиједи оно што и нас и Његоша дубоко дирне и погоди, и емотивно и егзистенцијално. То је помињање улоге човјека, заправо Адама, у том страшном космичком суко-

бу добра и зла, хармоније и хаоса, Бога и Сатане. Адам је, према оштрим Божјим ријечима, које не без љутње изговара, дозволио себи да га Сатана увуче у тај сукоб, да га једноставно обрлати. А кад се зна да је Сатана носилац мрака, рушилачких нагона и зла, онда се јасно назначује праизвор свих потоњих и космичких и овоземаљских човјекових невоља:

*Адамова лаковјерносїй їрдна
и њеїова нейосїјојносїй лика,
баџиће их у йлачевно сїање (III, 277–279).*

Овим је човјек, заправо Адам као његов предак, у чину *млађеїа војводе* (275), постао један од актера космичког сукоба, чиме се оправдава Његошево дављење човјеком у космичким размјерама и због чега је на ту универзалну раван пренио земаљско питање хуманизма. Не оног земаљски приземног и овоземаљски конкретизованог, али итекако присутног.

Нећемо овдје о оним тумачењима да је *Лучом* Његош у космичку раван на алегоричан начин пресликао сопствени положај и борбу коју он води са земаљским злом и сатанама, гдје се мрак и свјетлост слободе и ропства стално сударају баш као што се сударају зло и добро. Останимо радије у домену космичког, филозофског и религиозног тумачења свемира и свијета уопште у *Лучи*, те његовог трагања за праизвором човјековог гријеха што је чисто хуманистичко питање. Огромна већина људи и дан-данас, и поред свег напретка науке и људске мисли, вјерује у Божји поредак свијета, а кад се у нешто вјерује, оно онда на одређен начин и постоји, свеједно што то неки тумаче као нешто што је само имагинарно и недоказано. А кад постоји, макар и на тај начин, онда постоји и потреба да се и до тог универзума издигну принципи добра и зла, самим тим и хуманизма као бивственог принципа човјечанства. У томе и јесте огромна Његошева вриједност што је тај принцип, тај вјечити проблем човјека и човјечанства, и ту реалност (а уз њега одмах и идеал), ставио у средиште, срж свог живота и уопште људског живота. А онда и свог дјела. То је тако и у подножју његовог вољеног Ловћена, Црне Горе, цијелог српског племена и остале српске браће, али и цијелог човјечанства на шару на коме обитавамо и на коме устројавамо живот. У питању двојице арханђела који се чуде како се ико усудио да се Божјој промисли и поретку супротстави:

*Ко да с їобом, оче, силу мјери?
с їобом, коме од једноїа слова
усїррейећу бездне и мирови! (III, 308–310),*

заправо се разоткрива Адамова плиткоумноист због које се дао заварати Сатаниним обећањима који *Адаму је њочесѝ обећао*, не могавши схватити нити досегнути снагу Божје промисли пред којом све пада, нити то да је Сатана *злу вјечноме њодиѝа кѝѝедру* (330).

У четвртном пјевању Његош слиједи, као и у *Горском вијенцу*, метод пјесничке објективности, а то значи давање могућности да и једна и друга страна слободно исказују своја увјерења, своје принципе и планове. Ту Његош и Сатани омогућава да искаже своје визије и разлоге незадовољства. Дакле, са земаљског, исти принцип пренио је и на космички ниво. Свеједно што је ријеч о супротстављању сáмом апсолуту – Богу *имену свемоѝуѝем* (34). Његош пјесник, досљедан Његошу човјеку, Сатани као сили зла даје могућност да изнесе своје виђење, разлоге свог незадовољства, своје жудње, чак и снове, иако су они мрачни, иако би њихово остварење значило улазак у хаос, самовољу и водило диктату мржње и уништења. Није Његошу било тешко да наслика Сатану, с обзиром на то да је заправо ријеч о мрачној, негативној страни сáмога човјека. Ријеч је о самовољи, зависти, једностраном себичлуку. Донекле, Његош показује чисто људско разумијевање за незадовољство Сатанино:

*Рад часа је ваш владалац ѝорди
мене од сна будио вјечноѝа
и дружину моју блаѝородну
кад нам круне самодржавија
стиавиѝ није на ѝлаве мислио?* (IV, 56–60)

Сатана, у својој зависти и самољубљу, сматра случајем нестанак хаоса и уништење пређашњег свијета који је заснован на том хаосу, као што је за њега случајност то што је у свему томе једини опстао мир његовог противника – Створитеља:

*Сви мирови, с ойширноѝ ѝросѝора
к ѝоѝидији вјечној одлећеше;
један само шѝѝо неврѝдим остѝа
ѝо некаквој слијеѝој судбини,
на коме се ѝорди ѝресѝо всиси
ѝроѝивника моѝа ужасноѝа?* (131–136)

Он у изградњи новог свијета на принципима хармоније види Божју намјеру *како ће му све ѝокорно биѝи* (150), зато се одлучује на беском-

промисну борбу у којој ће постати раван Богу. Његош је у свом спјеву дао Адаму већу улогу него је он има у библијском тумачењу о човјековом сагрешењу. Кад се већ пореди са Библијом, онда се види да је у њој Адамов гријех далеко мањи него што је овај у *Лучи*. У првом случају огријешо се о забрану да једе јабуку, иако је и тамо змија симбол зла, а овдје је његов гријех далеко тежи: својом борбом против Бога активно се ставио на страну Божјег противника Сатане, самим тим на страну актера зависти, мржње, хаоса, себичлука и смрти. Из таквог односа и произилазе посљедице које су, према почињеном гријеху, могле бити и далеко теже. Његош човјек саосјећа са Адамовом судбином која је из тога произашла, али га и сâм осуђује јер је таква судбина посљедица Адамовог свјесног избора, кога је понијело славољубље:

*Ах, несрећни роде славољубни,
скуйо ли ње ња њојрешка сѡаге! (IV, 209–210)*

Вратимо се на тренутак *Горском вијенцу* и једној подударности са *Лучом*. Док у *Лучи* имамо одлазак арханђела Сатани, најближих Божјих војвода, у покушају да га одговоре од борбе која ће само произвести велике, несагледиве жртве, у *Горском вијенцу* имамо скоро исти покушај владике Данила да договором са Турцима, заправо *браћом истаурченом*, отклони неминовност сукоба. Тај Данилов покушај говори о хуманистичкој досљедности Његошевој, из које послије црпи снагу отпора, чиме се отклања и задња недоумица није ли се све то могло избјећи и на други начин разријешити. Постоји још само један излаз, и кад је ријеч о *Лучи*, и кад је ријеч о *Горском вијенцу* – попустити противнику и удовољити његовим апетитима. Али би тек онда, то зна и владика Данило, као што зна и Бог, а тога је и сâм Његош владар, човјек и пјесник свјестан – била трагедија у којој би зло дефинитивно однијело побједу над добром, неправда над правдом, ропство над слободом, хаос над хармонијом, мржња над љубављу. А такав се исход не смије допустити.

Додуше, Адам је трећег дана борбе иступио из Сатанине војске, али се не стиче утисак да је побједа творца и његове војске зависила од тог чина. Слједи протјеривање Сатаниних легиона:

*Зло ћерају с свијећлоја дана
у кийеће бездне ѡарѡарове (V, 483–484)*

— — — — —
Скраја неба у уѡробу ага (V, 494).

Његош сликовито и звучно представља пропаст зла, уз истовремено нескривено радовање:

*Жедно тјартјар грхтјећи јечаше,
їрдну жертїву радосно ждераше* (V, 499–500).

На крају, *Свемоїући у ойшїтєму скуїу* (11), након што је казнио Сатану и његове легионе прогнао на ивицу неба – у ад, успоставивши границу између свијета хармоније и љубави и свијета хаоса и мржње, одређује казну и Адаму за његово непромишљено сврставање уз Сатану:

*Шар ћу један – каже – їостїавиїи
недалеко од мрачноїа ада
рад временої тїешкої зайочєња* (VI, 13–15),

који ће бити састављен *од хаоса и мрачне їрашине* (18), а *времену нейо-сїојностї даїи* (20), гдје ће бити *їихиїјех їородах* (38), али и *ойїровна їа-да їузећеїа* (30). Уједно ће га лишити *блаженої жилишїїа сїомена* (37), тј. сјећања на пређашњи живот и на срећу коју је у њему доживљавао. То његово заточење ће бити кратко, али ће зато:

*диїи им тїужно нейоїојној души:
са їлачем ће на земљу їадаїи,
са їлачем ће на земљи живиїи,
са їлачем се у вјечностї враћаїи,
мучиїељ ће један друїом диїи,
сваки себе їоосод највећи* (VI, 55–60),

док ће смрт, преодјенути у разне видове, пустити *нека сїїравом између њих їїрчи* (64), чиме ће их *враћаїи у живоїи духовни* (70).

Набрајањем свега оног на шта је човјек осуђен изгоном из раја и до-равком на земљи, мада краткотрајним, Његош нам намеће, чисто ху-манистичко питање: да ли је Свевишњи показао потребно разумијева-ње за Адамово, односно човјеково, сагрешење или је нашао праву мје-ру његовом гријеху, с обзиром на то да је тај живот на земљи краткотра-јан и с обзиром на то да му је отворио могућност повратка у рај, у пређа-шњи вјечни живот, обливен милошћу Божјом, љубављу и хармонијом и, коначно, ослобођен смрти, патње, растрзане сумње и, посебно, мржње. Створитељ му, према Његошу пјеснику и човјеку (а наравно и према Би-

блији), није унапријед, као готову ствар, обезбидио тај вјечни живот у рају, већ га он мора квалитетом свог живота на земљи заслужити, прије свега слиједећи стазу човјечности, хуманизма, правде и љубави и према људском роду и према Свевишњем. Одлуком Свевишњег омогућава се човјеков нови, овог пута земаљски живот, али на начин да се он од почетка одвија са отвореном могућношћу поновног остварења космичке визије хуманизма, љубави и среће. Таквом ставу, изгледа, и поред неупитности Божје одлуке, ни Његош пјесник, ни Његош човјек, па ни Његош свештено лице немају замјерки, али зато и даље Његош саосјећа са патњом коју човјек проживљава и коју ће проживјети на земљи. Сама близина пакла (ада, тартара) и Сатаниног свијета у који је прогнан, код човјека ће (наравно и Његоша у сва три вида) рађати страх да се коначно не изгуби на путу у ад. Али то је истовремено и мотив који ће га подстицати на борбу да се од њега потпуно отргне и тако се искупи за почињени гријех. Тога је свјестан и Створитељ. Хуманистичкој визији таквог рјешења не може се приговорити, и поред тога што се претпоставља да ће човјек наилазити на бројна искушења. И сâм Бог унапријед саосјећа са човјековом судбином:

*Божесѣвѣну моју душу њежну
забољеће судба човјеческа (VI, 144–145).*

Али он објашњава и зашто је то учинио:

Ја сам оѣац и свјетѣило ѣравде! (VI, 151).

Након тога ће Адам прећи небесну ѣраницу са својѣјем жалоснијем ликом (202).

Његош још извјесно вријеме прати Адама у земаљској перспективи и то чисто из хуманистичких разлога, из саосјећања над њим, али и изриче осуду због човјекових даљих, будућих грехова које ће починити на земљи, међу којима је најтежи братоубиство, симболизовано у лику Каина, а потом и његових безбројних потомака, чему ће се једино обрадовати Сатана. Па ипак, Његош у духу хуманистичког оптимизма да ће човјек успјети да превлада ту опасност, завршава овај спјев појавом Христа, коме се директно обраћа:

*О ѣреблаѣи, ѣихи учѣѣљу,
слаѣка ли је свѣѣа дисѣѣра вода
с истѣочника ѣвоѣа бесмѣрноѣа! (VI, 271–273)*

3.

У *Лажном цару Шћепану Малом* Његош и даље остаје на простору човјечности као темељном принципу на коме је саздано функционисање црногорског колектива, тј. народа, пошто би без тога све, па и сâм народ, били егзистенцијално угрожени јер би све функционисало на сасвим друкчији начин. Заправо, и у ово дјело он уграђује свој принцип хуманизма. Само, овог пута је све сагледано из сасвим друге визуре, да кажемо позиције. Наиме, он снагу хуманизма провјерава код Црногораца у тренуцима кад се они суоче са несвакидашњим проблемом гостопримства, гдје није ријеч о обичном угошћавању или прихватању странца под своје окриље па да дијеле оно што имају, а имају мало, већ оном који самим указивањем гостопримства производи огромне опасности, чак и судбинске природе по цијели народ. Мислим да проблем који је Његош овдје поставио, и како га је и поставио и извео, заправо како су га Црногорци реализовали, далеко надмашује и оно Шекспирово судбинско *бити или не бити, битиће је сад*.

Негдје одмах на почетку, Његош истиче двије вриједности његовог народа: слободарство и гостопримство за оне који, попут оног *јашиа јаредицах из Горској вијенца* код њих траже уточиште пред немилосрдном силом. Опет је, дакле, на проби хуманизам, и то не само појединца, иако је и он на испиту, него и сâмог колектива, народа:

*Наша земља су чим се дичила
до слободом и до њрибјежишием?
Јердо ниђе сѣасенија нема
у свијету од ѿиранске ћуди
до у наше ѿоре сѣијешњене.
У њима се досад уѿијецало
и ѿирансѣву ѿо носу давало.
Рашиа цару да је забрањено,
ѿа јошии нашем цару ѿправославном (I, 140–149).*

Давање уточишта самозванцу Шћепану, који се представио као мистериозно умрли руски цар Петар III, који, ето, није умро него је побјегао, изазвао је забуну и у црногорском народу и на Цетињу код званичника, али и пометњу и праву смутњу у сусједним земљама, чак и у братској Русији, о чијем је цару, наводно, ријеч. И мада многи Црногорци и сâми сумњају да је заиста ријеч о руском цару, посебно игуман Теодосија – све ће се на крају ипак свести на чисто људско питање уточишта и гостопримства. Када се све искристалише и постане јасно да Шћепану

пријети смрт и од Турске и од Млетачке републике, али и од Русије зато што се лажно представљао, Црногорци схватају да је ријеч о невољнику који у свом бијегу од силе, од пријетње његовој слободи и животу, па ма то била и Мајка Русија, међу Црногорцима тражи спас, а они му га дају и бране га, и поред непосредне војне пријетње самој Црној Гори од стране турске армаде од преко 120.000 војника, али и млетачке војске и руске љутње и опомене да ће то утицати на њихову помоћ. Владика Сава, слажући се са Ником Мартиновићем у томе да би удовољење њиховим захтјевима била неопростива црногорска друка, каже:

*То би била друка и њрдило
и њохула на јуначку дику
да икоме уџок забранимо (I, 150–153),*

али он се противи његовом лажном представљању, што га плаши јер то може изаћи на друку и велику муку (158):

*Цар је име велико, војвода!
Цар без царсџива – куд ће већа друка? (I, 158–160)*

Но, овдје је, прије свега ријеч, о принципу хуманизма, а не толико о храбрости (храброст долази до изражаја касније у сценама борбе са Турцима и у невјероватној њиховој побједи на Чеву). Мада се показује да је највећа храброст да се, у констелацији свега, и даље остане при том принципу пошто то подразумева тешке посљедице по све њих. Али Црногорци му ипак, и поред свега, остају привржени. Ту хуманизам скоро да доминира и означава карактер цијелог народа. У ријечима Шћепана да:

*Ко би смио, њримиџи ме неће;
ко би хџио, њримиџи ме не смије.
Хајџе, смисли, даш у Црну Гору
која ми је срџу њонајближа
џримиће ме, а њримиџи смију (I, 233–241).*

Досљедни у свом поимању чојства, Црногорци се смрти мање боје него срамоте:

*Свак је рођен да њо једном умре,
часџи и друка живе довијека! (I, 606–607)*

Док у *Горском вијенцу* Турци усред Црне Горе и слободно долазе и пред владиком Данилом говоре слободно, без посљедица, у *Лажном цару Шћейану Малом* се разоткрива морална непостојаност друге, турске стране која се не држи дате ријечи и гаранција, што се показује погубним по главаре који су повјеровали задатој ријечи. Ћуприлић везир је обећао сигурност црногорским главарима, а онда их све погубио. Поучени тим искуством, сада Црногорци траже гаранције Беглербега:

*Ми желимо њриђе свеја знаји
смијемо ли њовориј слободно
јер висимо нојама у њроду* (II, 39–42).

Иако им Беглербег даје гаранције да слободно говоре (сјетимо се како у *Горском вијенцу* сви турски представници, чак и у сватовској поворци не само да слободно говоре, него нико од Црногораца и не покушава да удара на њихово достојанство, осим што исказују љутњу и неслагање):

*Не дојте се ѡлави ни животиу
да ѡророка нашеј ојсујете* (II, 48–49),

ипак се и овдје испољава непоштовање народа јер и сам Беглербег у свом говору тај исти црногорски народ, *рају*, како он у увредљивом значењу каже, изједначава са стоком. Кад Беглербег тражи да дођу главари на договор, а ови подсејају на Ћуприлића, он се томе као чуди, па и тада исказује свој увредљив однос према црногорском народу који се коси са основним хуманистичким начелима, како Његоша тако и сâмог народа, јер је за Беглербега народ робље којим Турци располажу према свом нахођењу као са стоком или другом сопственом имовином:

Рашија они не ди смјели доћи
— — — — —
*кад им давам за јемца ѡророка,
који рају ѡредаге Турцима
на аманеј ка остјалу сѡоку* (II, 180–186).

У одговору једног од црногорских посланика Караман-паши, наглашава се то турско насилништво у коме не постоје ни елементарна правила, правила човјечности, како се то данашњом терминологијом исказује:

*Зли су Турци, њашо, без лијека.
куку њоме од која сѝе јачи;
њему дана не свиће дијела,
но сѝе њори од куће свакоје (II, 288–291).*

Даљи проблем *Лажној цара Шћейана Малој* заправо се и своди на питање чојства и нечојства, на принцип хуманизма као карактера једног народа да, и по цијену страдања, не окаљају чин гостопримства и не предају Шћепана Турцима и, с друге стране, на снагу силе која не познаје и не признаје те принципе морала и човјечности јер је, према њиховом, сила мјера свему и она одређује шта је право а шта није, шта је човјечно и шта није. Цијела драма *Лажни цар Шћейан Мали* не бави се толико приказивањем борбе и јунаштва, колико се бави питањем хуманизма и части – било појединачног било колективног. Игуман Теодосија Мркојевић, иако је свјестан да је на границама Црне Горе страховита сила, каже:

*То се знаде, честѝиѝи валису,
да ѝа никад они даѝи неће.
Па ко има частѝи и образа,
ди л' ѝо моѝа икад захѝ'јеваѝи
од народа једној слободноѝа? (II, 351–355)*

Али зато кад се Шћепан у страху сакрије, не учествујући у боју заједно са Црногорцима иако они због њега и ратују јер нијесу хтјели да погазе гостопримство које су му указали, нити да унизе своје чојство – то не значи да они нису свјесни његовог кукавичлука, чиме им на неки начин отвара очи у вези са његовим лажима да је руски цар. Па ипак, како стоје ствари, и поред тог његовог кукавичлука, они га опет не би дали. Игуман Теодосија Мркојевић, који је храбро отишао турским везирима на поклоњење не би ли их одговорио од напада на Црну Гору и који моћном Беглердегу саσιпа у очи истину о карактеру турске власти, због чега умало главом не плати, сада на исти начин у брк Шћепану казује истину о његовом кукавичлуку:

*Чујеѝе ли ка је разѝранао?
Околиѝи ѝамо и овамо,
док најѝосље све у своју ѝорбу.
Ја се сѝидим њеѝове срамоѝе*

*и њргнијех лажех и њлешетња,
а он за њо ѡлаве не обраћа*

— — — — —
*Чуј, Шћейане, шњо њи хоћу рећи:
њи јошњ мислиш да ње не ѡзнамо;
ѡијели ње народ већ ѡзнаје;
досња си нас држâ за будале.
Но врајњ ломѡ куд ње очи воде
да ѡдрућу са нама не здијаш;*

— — — — —
*Ти се сакри како назре муку,
но народу не дјеше скривања (III, 200–225).*

Високи домети човјечности испољавају се у ријечима попа Андрије који кори Теодосију, иако је игуман, за тако оштре ријечи према једној сиротињи, мислећи на заиста незавидан Шћепанов положај, па и након што су и сâми били свједоци његов ог кукавичлука:

*Срамотња је и њешка ѡрехотња
на овако народно весеље
уѡвијелињ најјору сиротњу,
а камоли једноѡ човјека.*

— — — — —
*Он сад друје не има кривице
нако шњо је срца ѡлашљивоѡа
а њо није њеѡва кривица
неѡ ѡа је доѡ ѡаквоѡа дао (III, 231–245).*

Питање гостопримства и људског достојанства се не доводи у питање ни кад се на границама нађе огромна турска војска која ултимативно тражи да им се преда Шћепан, нити кад то траже, додуше мање ултимативно, али зато перфидно, Млечани, али ни кад се у лику моћног кнеза Долгорукова појави Русија, заштитница Црне Горе, која је бијесна на тог лажног цара и тражи да им буде предат као јасан доказ своје оданости Русији. И тада, упркос свему, народ још једном високо уздигне тај култ гостопримства, самим тим и култ хуманизма, усправи се његов понос. Његош јасно током драме разобличава Шћепана као лашца, али му признаје и неке заслуге за Црну Гору (Мада је у овој Његошевој драми сâм Шћепан Мали представљен у скоро сасвим пасивном, подређеном положају, а не

као актер који у много чему мијења Црну Гору, што је историјска чињеница. Можда баш ово потврђује моју тезу, постављену на почетку, да Његош мање пише драму да би освијетлио улогу Шћепана Малог у историји Црне Горе, а више да покаже тај усађени вид црногорског гостопримства и морала, колективне одбране на право да они сâми одлучују кога ће и како примити под своје окриље.) Тога су свјесни и сâми Црногорци и зато сви стану на једну страну, Шћепанову. Па и сам игуман Теодосија, иако је веома оштрим ријечима разобличио Шћепанову лаж. Они и Русији поручују:

*Све за љубав велике царице
и за ѿвоју, њена ѿсланика
чиниић ћемо од овој човјека, –
стиријељатић ја никако нећемо
друго свашића шито је шеди грао (IV, 439–443).*

Када уплашени Шћепан признаје да је лагао и каже да је из Далмације, они га затворе, али се убрзо код народа јавља глас савјести. У ријечима попа Андрије, који јесте духовник, али још више и ратник и увијек је с народом, каже:

*Ја у себе нешито рачун чиним:
стивар се мени ова не доида
шито Шћейана данас зашворисмо,
шито Шћейану јавно шред народом
изшудисно образ и цијену
ово за нас добро биши неће*

— — — — —
*Њим држасмо слоју у народу
народноја цара изшудисмо
а бојати куд ће већи изшуд (IV, 674–696).*

Сјајне су ријечи попа Андрије о моралу, образу, чојству – ријечју: дубоко су прожете високим принципима хуманизма:

*Ешо Шћейан, није ѿоинуо!
Ушрав човјек онда и ѿоине,
чести, ѿошинење када му се узме;
нео шреда добро да шазимо
јер ѿослије нас ѿомоћи неће
Соломуни да се шремешнемо (IV, 736–741).*

Расправа Црногораца око кривице Шћепанове, у којој учествује и кнез Долгоруков, разоткрива не само оштру и прецизну мисао Црногораца, него и посебно схватање морала, заснованог на човјечности. Али и посебног поимања ријечи *украсти* јер је Црногорцима несхватљиво како се може име украсти и о каквој крађи је ту заправо ријеч, па кажу:

*Па каква је то ђавоља крађа –
име украси, а ствар не украси?
Па и да је то име украо,
када царство он украо није,
ту кривице никакове нејма (IV, 844–848).*

Та самосвојност и закона, и морала и чојства, а све заједно хуманистичка самосвојност, разликује Црногорце од осталих, па и од самих Руса, ма колико били блиски – то је Његошева порука преко гласа народа. И када Долгоруков пријети прекидом руске помоћи, поп Андрија, који у својој личности носи јединство цркве и народа, одговара му:

*Ту љубави чисте брајске није
коју један човјек из њакости
би могао собом претринути (IV, 896–898).*

Да би на крају, на свој начин, извели закључак: и поред тога што је Шћепан признао да није руски цар, њихов понос, па и инат да се супротставе том нечовјечном чину казне, најважнији су:

*Но вадиће цара из тамнице!
Што је принцип пред једнијем царем?
– ко миш мали пред добријем мачком (IV, 910–912).*

Црногорци остају при томе ставу па ослободе Шћепана, и поред љутње Долгорукова који *тоштво ушече с Цетиња*. Чак и противник, Мула Хасан, на неки начин оправдава борбу Црногораца, немилосрдну спрам Турака, као и то да су њихови злочини изазвани од стране Турака:

*Пошћено је право њоворити:
злочинци су, истина је њрава,
на злочинство ми их нагонимо;
зло чинити, кад се од зла брани,
ту злочинства није никаквоја (V, 188–192).*

Све у свему, Његош је у својим дјелима хуманизму и уопште човјечности, како појединачној, индивидуалној, тако и колективној, давао исту ону димензију и важност колико и слободарству и колико њиховој умјетничкој вриједности. Дакле, све заједно их држећи на изузетно високом нивоу. И то успјешно.

Miroje VUKOVIĆ

HUMAN CONSISTENCY OF NJEGOŠ

Summary

In each one of his three greatest works „Gorski vijenac”, „Luča Mikrokozma” and „Lažni car Šćepan Mali”, Njegoš consistently adheres to the principle of humanism. Not only that he holds on to it, but he makes this principle dominant in his work, as a boundary for every action, both individual and collective, of both strong and powerful and weak and fragile. All of his works, albeit thematically divergent, are founded upon this very idea.

Thus, in his „Gorski vijenac”, a story about survival through the struggle for freedom, the banner of the necessity of respect of humanist principles waves high. To achieve full human integrity, Njegoš’s characters first have to acquire moral and humanistic virtues and only afterwards can they earn a place in his hall of fame.

Although in „Luča mikrokozma” Njegoš primarily looks at cosmic and universal matters of God’s organization of the world, he never, not even for a second lets himself lose sight of humanism as the basic principle of that structure. At the same time, he observes from the humanist point of view man’s position and the meaning of his existence in this world. Njegoš’s humanism is therefore presented at two levels, cosmic and Earthly.

In addition, this poem deals with one’s happiness and, given its inconsistency, the cause of his suffering as well. Treating them as indistinguishable entities, Njegoš directs to cosmic heights both one’s thought and soul, the latter being a reflection of his own, Njegoš’s soul. At this universal plane, Njegoš observes the struggle between light and darkness, harmony and chaos, good and evil, the creator and Satan, all so that he could develop a principle of humanist consistency. It is almost unbelievable that the same principle stands for Satan, his vision of the world and reasons to confront God and his order, even though it is the vision of destruction, fueled by hatred and evil. In this exact duality, Njegoš reaches the highest humanist levels.

In his third big work, although he seemingly deals with a historical topic of self invited guest and consequences of his arrival among the Montenegrins – phenomenon known as lažni car Šćepan Mali – Njegoš builds the story on pure humanist grounds. The problem does not relate, as expected, to the matters of trust and acceptance of the „stranger” but to the question of hospitality that is put on a test from the existential point of view at the moment of confrontation between Montenegrin soldiers and 120,000-strong Turkish army, while, at the same, Russia threatens with aid withdrawal and breakup of traditional friendship in case the foreigner is not turned over to them. Many ultimatums are put in front of Montenegrins. Throughout the entire work, Njegoš analyzes the manner in which Montenegrins treat hospitality, the basic principal of humanism that stands for all peoples. They undoubtedly hold on to this principle even though their survival as a free nation and society is being questioned.